

KETENS VAN ZORG

DE NIEUWE DIENSTMEISJES IN DE MONDIALE MIGRATIE¹

Helma Lutz

The Global care chain. New domestic servants are an issue of gender and migration

This article deals with the question of 'new domestic servants'. It sets out to describe a 'new' phenomenon manifesting itself all over Europe, that is, the comeback of domestic workers and carers for children and the elderly in many households. It then proceeds to explain the establishment of an informal archaic labour market in the private sector, that arises amid today's revolution of information technology.

Research sources on the current situation are scarce compared to historical studies. It can be concluded that there are many continuities as well as discontinuities between the present and the historical position of domestic servants. The present situation differs from its earlier appearance mainly in that domestic workers today are migrant women from Eastern Europe, and women from Asian and South-American countries. The article aims to show how studying this phenomenon raises relevant questions both on an empirical and a theoretical level for Gender Studies as well as for Migration Studies. It pleads in favour of an intersectional analysis by taking into account class, gender and ethnic differences within the context of growing transnational migration movements.

In het televisieprogramma DNW werd op 26 november 2000 de documentaire 'De keten van liefde' uitgezonden. Aan het begin van deze documentaire is een jonge Nederlandse vrouw aan het woord die een drukke baan als freelance adviseur combineert met de zorg voor vier jonge kinderen. Dit lukt haar met de hulp van een Filipijnse au pair die de kinderen verzorgt, ze naar school en naar de crèche brengt, ophaalt, de huishouding doet, wast en kookt. Ondanks de verschillen in kleding en leefstijl doen de beelden denken aan de tijd rond 1900, toen honderdduizenden dienstmeisjes een betrekking hadden bij welgestelde burgervrouwen, niet alleen in Nederland, maar overal in Europa. Inmiddels is het een eeuw later. En juist nu we de overgang meemaken van industrieel kapitalisme naar 'informatiekapitalisme' (Castells, 1996), nemen honderdduizenden vrouwen een dienstje in den vreemde, namelijk in een van de westerse geïndustrialiseerde landen. Het frappante van deze observatie is dat dit fenomeen daarmee een zekere continuïteit lijkt te bezitten: ondanks de snelle technologische ontwikkeling die met name in de huishouding grote vooruitgang teweeg heeft gebracht, bestaat het 'dienstmeisje' nog steeds.

Hoe is dat mogelijk? Gaan sociale wetenschappers en economen er niet van uit dat dit 'beroep' sinds de Tweede Wereldoorlog zo goed als verdwenen is? Binnen genderstudies worden nauwelijks uitspraken gedaan over dit actuele verschijnsel. En dat terwijl de vrouwenbeweging bij herhaling het feit heeft bekriti-

seerd dat huishoudelijk werk en de verzorging van kinderen verklaard zijn tot domein van vrouwen, en helemaal niet als werk in eigenlijke zin, maar als 'liefdewerk' (Bock & Duden, 1977) worden gezien. Hoe kan de overdracht van huishoudelijk werk en de verzorging van kinderen van de ene vrouw op de andere individueel en collectief worden gelegitimeerd en in een theoretisch kader worden geplaatst?

Dit artikel gaat over het fenomeen van 'de nieuwe dienstmeisjes' en over de vraag waarom zich, paradoxaal genoeg, ten tijde van de huidige snelle informatietechnologische ontwikkelingen een omvangrijke informele en archaïsche arbeidsmarkt heeft gevestigd. Ik ga eerst in op de grootte en de verschillende aspecten van de arbeidsverdeling in het privé-huishouden. Hierbij verwijs ik naar onderzoek in Nederland en Duitsland en betrek ik verder actuele studies uit andere Europese landen. Voorts zal ik aan de hand van een historische terugblik de huidige situatie aan die van de 'oude dienstmeisjes' relateren.

In het tweede deel van dit artikel komt aan de orde hoe de 'Heimelijke terugkeer der dienstmeisjes' (Odierna, 2000) te verklaren valt. Ik beschouw deze vraag vanuit twee verschillende perspectieven: een genderstudies perspectief en een migrantenstudies perspectief. Het 'verschijnsel' dienstmeisjes mag historisch gezien dan wel een oud thema zijn, toch wordt wanneer we deze twee perspectieven aan elkaar relateren duidelijk dat door invloed van de huidige context van mondialisering en internationalisering nieu-

we aspecten aan biografieën van deze vrouwen te ontdekken zijn. The more things change, the more they stay the same, aldus een Engels spreekwoord. Dit zou tot op zekere hoogte wel als motto van dit artikel kunnen worden opgevoerd. Tegelijkertijd wil ik met dit artikel de toepasselijkheid van dit motto op het vraagstuk van de nieuwe dienstmeisjes juist ter discussie stellen.

deze werkzaamheden opnieuw zo'n actuele en brandende kwestie vormen? Het antwoord daarop zou eenvoudig kunnen zijn dat beroepsmatig actieve vrouwen de dubbele belasting van gezins- en beroepsarbeid tegenwoordig niet kunnen regelen zonder daarbij door een 'hulp' te worden bijgestaan. Honderd jaar geleden waren er andere redenen: huishoudelijke

De verschillende standen van de vrouw (Duitsland, eind negentiende eeuw).

De nieuwe dienstmeisjes

Recentelijk vernemen we vooral via de media, zoals bijvoorbeeld de reeds vermelde documentaire 'De keten van liefde', over een trend, namelijk dat dienstmeisjes, kindermisjes, hulpen in de huishouding, schoonmaaksters en verzorgsters in toenemende mate de zorgwerkzaamheden in het moderne huishouden overnemen. Men heeft lang gedacht dat de technologische revolutie in het huishouden menselijke hulp overbodig zou maken. De huidige berichtgeving lijkt er echter op te wijzen dat hulpen in de huishouding en kindermisjes, tegenwoordig (vooral in Noord-Amerika) ook wel domestic helpers genoemd, in dit technologisch tijdperk aan het begin van de eenentwintigste eeuw, in net zulken groten getale hun stempel op het huishoudelijke leven drukken als ze honderd jaar geleden ook al deden. Hoe komt het dat

medewerkers – vrouwelijk én mannelijk – hoorden bij de status die een burgergezin zich aanmat en waren niet direct bedoeld om de vrouw des huizes te ontlasten. Men vond het voeden en verzorgen van kleine kinderen en het doen van smerig huishoudelijk werk onbetamelijk voor jonge burgervrouwen; dat werk werd overgelaten aan meisjes en vrouwen uit de lagere klassen.

Wanneer we terugblikken in de geschiedenis, springen ons als eerste de verschillen in het oog. 'De keten van liefde' bestaat, zoals de documentaire van DNW laat zien, tegenwoordig uit dienstmeisjes die immigrantes zijn uit Azië, Afrika, Latijns-Amerika en Oost-Europa. Zij emigreren naar de centra van de rijke wereld om van daaruit hun achtergebleven familieleden het (over)leven mogelijk te maken. Dit verschijnsel is niet alleen een representant van de

wereldwijde feminisering van de migratie (Koser & Lutz, 1998) en de mondialisering van de internationale arbeidsmarkt. De nieuwe-dienstmeisjeskwestie, met de bekende kenmerken van uitbuiting en afhankelijkheid in de verhoudingen, is van de vroegere nationale klassenkwestie uitgegroeid tot een etnisch en nationaal gedifferentieerd verschijnsel van internationale proporties.

In tegenstelling tot vroeger zijn er momenteel geen betrouwbare statistische gegevens beschikbaar die informatie geven over de omvang van de nieuwe-dienstmeisjeskwestie – ook dat is een paradox van onze door technologie gecontroleerde wereld. Uit de hiervoor beschreven mediabekentenissen en de enkele wetenschappelijke studies die tot nu toe zijn uitgevoerd, blijkt dat veel betrokken vrouwen ofwel als live-in (inwonend) bij particulieren werken zonder dat de immigratiedienst daarvan op de hoogte is, ofwel 'illegaal' in diverse huishoudens werken. Hier is duidelijk sprake van een grijs gebied binnen de bestaande legale sector van huishoudelijke dienstverlening; de betrokkenen bevinden zich in een schemergebied tussen zwart en wit werk, in een 'onzichtbare' gemeenschap. Binnen deze gemeenschap heeft vrijwel niemand er belang bij deze zichtbaar of openbaar te maken. Dat geldt vooral voor landen als Duitsland en Nederland, waar sinds het begin van de jaren '70 officieel een wervingsstop wordt gehanteerd en waar arbeidskrachten voor het verrichten van huishoudelijk werk niet legaal worden toegelaten.

Daartegenover staan Zuid-Europese landen als Italië, Spanje en Griekenland, die eerder traditionele emigratielanden waren maar die zich de laatste tijd hebben ontwikkeld tot immigratielanden (Koser & Lutz, 1998). Deze laatste zijn landen waar geen van staatswege georganiseerd stelsel van sociale zekerheid bestaat. Van alle werkvergunningen die deze staten elk jaar verlenen, wordt tweederde toegewezen aan immigrantes die als werkster en kinderreisje (vaak als live-in) zijn geworven (Campani, 1993; Anderson & Phizacklea, 1997; Sarti, 2001).

Voorzichtige schattingen van de omvang van het verschijnsel in particuliere huishoudens in Duitsland spreken van 1,4 à 2,4 miljoen dienstbetrekkingen van geringe omvang (Weinkopf, 1996; Odierna, 2000). In hun studie over de stad Bremen constateren Marianne Friese en Barbara Thiessen dat één op de acht huishoudens een beroep doet op een betaalde hulp (Friese & Thiessen, 1997). Zij stellen dat de vraag op dit gebied toeneemt. In een op 6 februari 2001 op Duitsland 2 uitgezonden documentaire met de titel *Schattenwelten* (schaduwwerelden) kwam de econoom Friedrich Schneider aan het woord. Ten behoeve van onderzoek voor het Internationaal Monetair Fonds (IMF) heeft hij berekend dat de nieuwe, niet-geregis-

treerde dienstmeisjes per jaar ongeveer 5,5 miljard Duitse mark bijdragen aan het Duitse bruto nationaal product (zie ook: [www://shadoweconomy.linz.ac.at](http://shadoweconomy.linz.ac.at)). Ook hij signaleert een stijgende lijn op dit gebied.

Over de personen die deze werkzaamheden uitvoeren, weten we nog niet veel. Wel is bekend dat het in meer dan 90% van de gevallen om vrouwen gaat. Het betreft hier zowel Duitse vrouwen uit de arbeidersklasse en reeds gevestigde Turkse migranten als ook juist recent geïmmigreerde Turkse vrouwen, Poolse, Tsjechische en Russische vrouwen, Aziatische vrouwen en Zuid-Amerikaanse vrouwen.

De uiteenlopende schattingen duiden erop dat veel vrouwen ofwel halflegaal ofwel illegaal in dit beroep werkzaam zijn. Zo maken Poolse vrouwen in Berlijn volop gebruik van de migratieruimte die geboden wordt door het akkoord tussen Duitsland en Polen en het geografische voordeel dat hun eigen land relatief dichtbij is. De vrouwen komen Duitsland binnen als toerist zonder visum en na twee maanden verlaten ze de stad weer. Ze huren met vijf à zes vrouwen één gezamenlijke woning, werken in diverse huishoudens en regelen het zo dat ze hun werkzaamheden zonder problemen kunnen overdragen aan bekenden of familieleden uit Polen die op dezelfde manier het land

meer naar wereldwijd opererende bureaus die via internet maids of domestic workers aanbieden.

Daarbij concurreren commerciële bureaus met kerkelijke (meestal katholieke) organisaties die actief zijn in bijvoorbeeld Zuid-Amerika en Zuidoost-Azië en die de betrokkenen niet alleen begeleiden bij hun verhuizing naar het buitenland, maar hun ook charitatieve opvang bieden in het land van tewerkstelling. Vertegenwoordigers van de katholieke kerk blijken centrale afgevaardigden van mondiaal opererende ondernemingen te zijn (Andall, 1998.) Illegale werving schijnt zich daarentegen volledig te voltrekken via informele privé-netwerken die worden opgezet door 'pioniersters', vaak een eigen dynamiek ontwikkelen en decennialang kunnen blijven voortbestaan. Deze pioniersters werven vrouwen uit hun familie- en kennissenkring. Via deze 'sneeuwbalmethode' ontstaat vervolgens een keten van zorg. Op deze pioniersters kom ik verderop in dit artikel terug.

De organisatiegraad van de betrokken vrouwen is lager dan in alle andere vrouwenberoepen, want vaak hebben zowel werkneemsters als werkgeefsters belang bij het clandestiene karakter van dit werk, hoewel vanuit verschillende motieven: ze vrezen beiden voor de negatieve juridische en sociale gevolgen van legalisering.²

Over Filipijnse vrouwen weten we het meest,

binnenkomen (Irek, 1998). Zo ontstaat een roulatiesysteem gebaseerd op een collectief gerund informeel netwerk van heen en weer reizende vrouwen.

Het blijkt dat Poolse vrouwen in de jaren '90 met een uurloon van circa vijftien mark de best betaalde werksters van Berlijn zijn (Irek, 1998). Helemaal onder aan de ladder staan, aldus Bridget Anderson en Annie Phizacklea (1997), vrouwen uit de voormalige Sovjet-Unie, uit Oekraïne of Wit-Rusland en uit andere Oost-Europese staten met een uurloon van zeven mark. Wanneer zij in plaats van een uurloon een week- of een maandloon krijgen, komt dat soms neer op nog maar vijf mark per uur.

Het takenpakket varieert van schoonmaken, wassen en koken en het verzorgen van kinderen, bejaarden en zieken tot bediening tijdens familie- en bedrijfsfeesten. Deze variëteit vertaalt zich in de dienstbetrekkingen. Deze lopen uiteen van een schoonmaakbaan van twee uur per week tot een baan als live-in, waarin men 24 uur per etmaal klaar dient te staan.

Net zo divers is de etniciteit van de vrouwen die voor dit werk worden geworven. Hoe die werving in haar werk gaat is tot nog toe niet onderzocht. De legale werving heeft in de eerste plaats betrekking op Noord-Amerika, Hongkong, Saoedi-Arabië en de reeds genoemde landen aan de Middellandse Zee. Bij deze legale werving verschuift het zwaartepunt steeds

omdat zij zich wereldwijd hebben georganiseerd. De geldbedragen die vrouwen werkzaam in het buitenland overschrijven naar de Filippijnen, vormen de grootste deviezenbron van het land: een kwart van de tachtig miljoen Filippijnen wordt tegenwoordig onderhouden door vrouwen die werkzaam zijn in het buitenland³ (in Maleisië zijn de verhoudingen van een vergelijkbare orde; zie de studie van Chin, 1999). Filippijnse domestic helpers worden tegenwoordig in veel hooggeïndustrialiseerde landen toegelaten, in Europa vooral in Italië, Spanje en Griekenland. Ook zijn ze – zonder werkvergunning – te vinden in België, Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië (waar schoonmaaksters wel worden toegelaten om in het hotelwezen te werken). De vereniging 'Babylan, Network of Filipinas in Europe', gaat ervan uit dat in Europa ongeveer 500.000 Filippijnse vrouwen verblijven, maar natuurlijk niet allemaal als domestic worker (Ratzinger e.a. 1996). Naar schatting bevindt het merendeel zich in Italië, waar de meesten als live-in tot de huishouding van hun werkgever worden gerekend en vaak maar één vrije dag in de week hebben, die ze doorbrengen in een speciaal daarvoor gehuurd gemeenschapshuis (Campani, 1993). Velen van hen hebben hun kinderen achtergelaten bij familieleden of in internaten of hebben zelf weer een 'kindermeisje' in dienst dat voor hun kinderen zorgt.

Nederland

Over de huidige situatie in Nederland weten we jammer genoeg nog minder dan over die in Duitsland. In hun onderzoek naar de grijze sector in Rotterdam, 'De ongekende stad', hebben Engbersen en anderen (1999) de nieuwe dienstmeisjes buiten beschouwing gelaten. Ook Barbara Henkes (1999) heeft maar weinig gegevens over deze thematiek kunnen vinden: 'In 1998 stonden slechts zesduizend (uitsluitend) vrouwen te boek als "personeel in dienst van huishoudens".' Dat was 0,2% van de geregistreerde beroepsbevolking (Henkes, 1999, p. 51). Henkes constateert echter een tendens in de richting van het in dienst nemen van au pairs, een trend die ook in de documentaire 'De keten van liefde' wordt bevestigd.

In dit filmdocument geeft de geïnterviewde 'werkgeefster' aan dat zij per maand ongeveer 2000 gulden uitgeeft aan haar au pair, waarbij ze de kosten schat op dertig gulden per dag (circa 1000 gulden per maand). Dat betekent dat zij haar 'kindermeisje' ongeveer 1000 gulden per maand betaalt. Daarmee overschrijdt ze het door de International Au-Pair Association (IAPA) vastgestelde 'zakgeld' van 550 gulden per maand. Deze organisatie heeft echter ook vastgelegd dat het pakket aan huishoud- en zorgtaken niet meer dan dertig uur per week in beslag mag nemen en dat er maximaal drie avonden per week en

tegen extra betaling verwacht mag worden dat er overwerk wordt geleverd. Nederland heeft deze internationale regelgeving echter nooit officieel geratificeerd (Henkes, 1999, p. 57). Evenmin wordt gecontroleerd of deze regels worden nageleefd. Voor de werkgeefster in de documentaire heeft deze oplossing positieve financiële gevolgen: de opvang van één kind in een crèche of peuterspeelzaal zou haar per maand evenveel kosten als nu één au pair haar kost voor vier kinderen.

Een nadeel van dit model is wel dat au pairs een verblijfsvergunning van maximaal één jaar krijgen, waardoor elk jaar weer een nieuwe 'huisgenoot' moet worden ingewerkt. Het au pair-wezen is oorspronkelijk ook helemaal niet ingesteld om in een behoefte op de arbeidsmarkt te voorzien, maar om internationale culturele uitwisseling te bevorderen. Aangezien de au pairs tegenwoordig in toenemende mate uit Oost-Europa en de derde wereld komen, kunnen we er gevoeglijk van uitgaan dat het besluit een au pair in huis te nemen juist het meest voorkomt in landen waar werksters tot op heden niet officieel worden toegelaten, dus bijvoorbeeld in Nederland en Duitsland. Uit de zeldzame (Duitse) onderzoeken die tot nu toe zijn gedaan (Hess, 2000; Puckhaber, 2000), kan worden afgeleid dat de situatie van au pairs zeker kenmerken vertoont die overeenkomen met die van dienstmeisjes en dat au pairs daarom eveneens in dit onderzoeksgebied kunnen worden ondergebracht. Zoals gezegd, is het juist in Nederland dat kennis over dit gebied grote leemten vertoont.

Europa

Over de Europese situatie in het algemeen hebben Bridget Anderson en Annie Phizacklea (1997) van de Eenheid Gelijke Kansen (Equal Opportunities Unit) binnen de Europese Commissie een rapportage opgesteld onder de titel 'Migrant domestic workers: A European perspective'. Daaruit blijkt dat het hier gaat om een verschijnsel dat, ondanks de uiteenlopende juridische regelgeving, veel overeenkomsten vertoont tussen de diverse lidstaten (zie ook Anderson, 2000). De sector van huishoudelijke dienstverlening is de afgelopen tien jaar explosief gegroeid. In alle lidstaten zijn de werknemers overwegend van buitenlandse afkomst, hoewel het per land verschilt welke buitenlandse groep het grootste is. Het gaat vooral om Noord-Afrikaanse vrouwen in Frankrijk, Spanje en Italië, om vrouwen uit Peru en de Dominicaanse Republiek in Spanje, om Albanese, Eritrese en Ethiopische vrouwen in Griekenland en Italië en om vrouwen uit Polen en andere Oost-Europese landen in Griekenland, Frankrijk, Duitsland, Italië en Spanje. De routes waarlangs de werving verloopt, laten zich verklaren door te kijken naar de koloniale banden die

Europese landen hadden met landen buiten Europa.

Net als in Duitsland, bestaan er in alle andere EU-lidstaten hiërarchieën op etnische basis die met racistische stereotyperingen worden gelegitimeerd (waarbij blank en christelijk bovenaan in de hiërarchie staan, en zwart en islamitisch onderaan) en die onder meer tot uiting komen in het loon. De onderzoeksters melden dat de betrokkenen de volgende problemen gemeen hebben: onbetaald overwerk; laag inkomen, vaak onder het minimumloon; loononthouding doordat de betrokkene na haar proefperiode en/of voorwaardelijke tewerkstellingstermijn wordt ontslagen; werkgeefsters die weigeren verblijfsstatussen te legaliseren (bijvoorbeeld om fiscale redenen); geweld en seksuele intimidatie; gedwongen worden aanvullende werkzaamheden te verrichten voor vrienden en collega's van de werkgeefsters; een overbelast takenpakket, vooral wanneer dat naast de zorg voor kinderen en bejaarden ook nog bestaat uit alle andere huishoudelijke taken. Tenslotte de vaak al te persoonlijke verhouding tussen de domestic helpers en hun werkgeefsters (Anderson & Phizacklea, 1997, p. 3).

Anderson en Phizacklea gaan ervan uit dat de vraag naar domestic workers de komende jaren nog aanzienlijk zal stijgen. Redenen daarvoor zijn ten eerste de snelle vergrijzing van de Europese bevolking en ten tweede het feit dat de bejaarden- en ziekenzorg van overheidswege in veel landen ontoereikend is. In Europa, zo melden de schrijfsters van het rapport, zorgt maar 18% van alle bejaarde mannen voor hun hulpbehoevende echtgenotes, terwijl de verhouding omgekeerd op 54% ligt.⁴ Opvallend is dat behalve de toenemende participatie van vrouwen in het arbeidsproces, de veranderende levensstijl van de middenklasse een factor is die bijdraagt aan de groei van de sector. Kinderen verzorgen en opvoeden is een veeleisende bezigheid geworden, schoonmaken met ecologische producten neemt veel tijd in beslag, de wasvoorschriften voor trendy kleding van natuurvezels zijn nogal bewerkelijk (handwas en strijken met een stoomstrijkijzer), de hygiënische normen zijn veranderd, door het toenemende aantal huisdieren is ook de verzorging van deze huisgenoten een behoorlijke klus geworden en ga zo maar door (Gregson & Lowe, 1994).

De oude-dienstbodenkwestie

In de volgende historische terugblik wordt ingegaan op de 'oude-dienstbodenkwestie'. Voor deze historische verhandeling zijn twee redenen op te voeren. Ten eerste zijn er (nog) geen actuele debatten en onderzoeken die kunnen dienen als empirisch vergelijkingsmateriaal of theoretische context voor de uitwerking van dit vraagstuk. De afgelopen twintig jaar zijn daarentegen in Europa wel talrijke sociaal-historische studies over (proletarische) vrouwenarbeid in

de negentiende en de vroege twintigste eeuw gepubliceerd, die onder de noemer 'onderzoek naar dienstmeisjes' een aanzienlijk corpus aan verwerkte bronnen hebben opgeleverd. Het is opvallend dat in de (paar) hedendaagse studies wordt teruggegrepen op de historische benaming 'dienstbode', vermoedelijk omdat het nog onduidelijk is of dit 'nieuwe' fenomeen zich fundamenteel onderscheidt van het voorgaande verschijnsel. Met andere woorden: de kwalificatie 'nieuw' nodigt uit tot een wetenschappelijke vergelijking met het 'oude' verschijnsel.

Ten tweede dient de terugblik daarom als een basis voor een vergelijking met de huidige situatie. Aan de hand van een terugblik kan immers de vraag worden gesteld of sociale ongelijkheden gereproduceerd dan wel gemoderniseerd worden. Zo komt in de historische terugblik eveneens de vraag aan de orde of het huidige verband van het verschijnsel van de nieuwe dienstmeisjes met migratie een 'nieuw' verschijnsel is. In de beantwoording van die vraag wil ik slechts een paar studies betrekken waarin de dienstbodekwestie in diverse perioden van de geschiedenis en op diverse plaatsen ter wereld aan de orde is gesteld. Uit die studies blijkt dat de dienstmeisjes van vroeger, in tegenstelling tot nu, vooral jonge ongehuwde vrouwen van veertien jaar en ouder waren die uit arme gezinnen afkomstig waren en dit werk vooral deden om zich tot hun huwelijk verdienstelijk te maken.

Duitsland

In haar dissertatie over de ontwikkeling van vrouwenarbeid in de stad Bremen tijdens de negentiende eeuw heeft Marianne Friese (1991) het ontstaan van het dienstmeisjesproletariaat in besliste bewoordingen beschreven. De destijds zo genoemde 'transformatie van landarbeiders tot stadse dienstboden' ontwikkelde zich in de loop van de eeuw tot de 'feminisering van het beroep dienstbode' als een voor verstedelijking en industrialisering kenmerkend proces (ibid., p. 201). Daarmee is tegelijk aangetoond dat dienstboden niet altijd uitsluitend vrouwen zijn geweest, integendeel: tot het midden van de negentiende eeuw waren in veel Europese landen vooral mannen in dit beroep werkzaam.

In tegenstelling tot de huidige tijd werd de ontwikkeling van het huishoudhulpwezen toen uiterst nauwkeurig in de stadsakten en kerkboeken bijgehouden. Uit de studie over Bremen komt een interessante kenmerkende eigenschap van deze groep vrouwen en meisjes naar voren, namelijk het feit dat zij merendeels niet uit Bremen afkomstig waren, maar als 'vreemden' werden gezien die naar Bremen waren getrokken. Destijds waren de gebieden van herkomst voornamelijk de tot Pruisen behorende streken rond Hannover en Oldenburg. Over het algemeen ver-

leende Bremen de vrouwen pas burgerrechten na tien jaar onbesproken gedrag en geregistreerde staat van dienst. Ofschoon het sociale milieu van herkomst van de dienstmeisjes uiteenliep bestond het dominante discours destijds uit een regelrecht beschavingsoffensief, waarin het heet dat plattelandsmisjes moesten worden heropgevoed tot burgerjoffers. Aangezien men ervan uitging dat deze dienstmeisjes mannen uit de arbeidersklasse zouden (en dienden te) huwen, werden deze jonge vrouwen tot lijdend voorwerp van een beschavingsarbeid waardoor de 'verheffing van plattelandsknechten' en uiteindelijk van de arbeidersklasse zou worden bewerkstelligd. Zo werden de burgerhuishouding en de gezinsidylle tot lichtend voorbeeld voor het proletariaat (zie Friese, *ibid.*, p. 250).

Tegen het einde van de eeuw werden de eisen voor professionalisering van de dienstmeisjes steeds groter. Er werden vormingsinstituten opgericht, controles ingevoerd, ook op de personeelsboeken van de werkgever, civielrechtelijke procedures werden toegepast, en ziekenfondsen en belangengroeperingen voor dienstboden werden ingesteld. In 1848 werd in Leipzig de eerste bond van dienstmeisjes opgericht. Rond 1899 vond de eerste nationale bijeenkomst van dienstboden plaats en in 1906 werd in Neurenberg de eerste vakvereniging voor dienstmeisjes, was- en poetsvrouwen in het leven geroepen. Doel van de vakbond was de afschaffing van het discriminerende personeelsreglement en de aanpassing van de juridische verhoudingen aan het burgerlijk wetboek, korte-

re werktijden, een betere kost en inwoning en een betere behandeling, het recht op een opzegtermijn van een maand en een getuigschrift waarin de duur van de dienstbetrekking werd vastgelegd. Deze eisen werden zeer schoorvoetend ingewilligd. Het aantal dienstboden, dat in het Duitse keizerrijk van rond 1900 nog op één miljoen lag, liep in de loop van de daaropvolgende decennia geleidelijk terug als gevolg van de Eerste Wereldoorlog en de economische recessie. Tienduizenden jonge vrouwen lieten zich via bemiddeling door de emigratieadviesbureaus tewerkstellen in Amerika of in bijvoorbeeld Nederland. In de twintigste eeuw zou de betekenis van het dienstmeisje in Duitsland nooit meer hetzelfde zijn.⁵

Nederland

Jannie Poelstra (1996) en Barbara Henkes (1995; 1998; 1999) beschrijven vergelijkbare ontwikkelingen in Nederland. In 1898 vond tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid het eerste grote congres voor dienstboden plaats, waar betere loonregelingen, geregelde werktijden, de afschaffing van het zakgeld en de noodzaak van een vakopleiding voor dienstboden werden bepleit.

Hoewel de Algemene Nederlandse Dienstboden Bond reeds in 1902 was opgericht, gevolgd door de Christelijke Bond van Huispersoneel en de Katholieke Federatie van Dienstmeisjes, slaagden de vakbondsorganisaties er niet in de algemeen geldende werktijdverkorting, die sinds circa 1919 voor fabrieksarbeid gold, ook in te voeren voor beroepsmatig verricht huishoudelijk werk. De aanpassing van de Algemene Ziektewet liet tot 1942 op zich wachten en ook andere sociale zekerheidswetten, zoals bijvoorbeeld die voor de Arbeidsongeschiktheids- en Pensioenverzekering, werden slechts met grote aarzeling toegesneden op dienstboden. Opvallend daarbij is de terughoudendheid van de Nederlandse regering bij de invoering en de controle op de naleving van de sociale regelgeving op dit gebied.

Barbara Henkes houdt zich bezig met een historisch interessant fenomeen ten tijde van het Interbellum, namelijk de vele Duitse dienstmeisjes die sinds 1920 via emigratieadviesbureaus werden geworven om naar 'Holland' te komen. In 1934 waren er al 40.000 Duitse dienstmeisjes in Nederland, maar nadat het Duitse leger in mei 1940 Nederland was binnengevallen, bleven er nog maar 3500. Duitse dienstmeisjes kregen indertijd wegens hun 'bekwaamheid en groot aanpassingsvermogen' de voorkeur boven Nederlandse meisjes. 'Een Duits dienstmeisje [is] beleefd en beschaafd, moppert nooit [en] toont zich dankbaar voor extra vriendelijkheden' aldus een Haagse dame anno 1933 (geciteerd in Henkes, 1988, p. 294). Deze ontwikkeling voltrok zich tot groot leed van hun Nederlandse

collega's die juist bezig waren om via hun vakbonden verbeterde arbeidsvoorwaarden af te dwingen bij hun werkgeefsters. Duitse dienstmeisjes werden juist door hun werkgevers geprezen om hun 'horen, zien en zwijgen'. In haar studie beschrijft Henkes de problemen van deze migrantes, die in vele opzichten overeenkomen met die van de huidige generatie.

Het onderzoek van Henkes is interessant vanwege de levensgeschiedenissen van deze Duitse dienstmeisjes, maar vooral ook omdat deze studie laat zien hoe rap het imago van geliebte gründliche Perle tijdens en na de oorlog omsloeg in die van Duitse spionne. Door hun positie in een particulier huishouden waren deze jonge vrouwen gedoemd om als 'verraadster van het Nederlandse volk' te zullen worden bestempeld. Met Henkes' studie kan deze mythe worden ontzenuwd. Deze situatie van de Duitse dienstmeisjes in Nederland kunnen we beschouwen als een schrijnend voorbeeld van het feit dat, behalve sekse, ook nationaliteit als dominante plaatsbepaler kan worden ingezet wanneer de politieke verhoudingen dat vereisen.

Uit een vergelijking van de oude met de nieuwe dienstmeisjeskwestie blijkt er zowel een zekere continuïteit als discontinuïteit van de huidige met de vroegere situatie. Samenvattend levert dat de volgende overeenkomsten op: a) het feit dat de historische ontwikkeling van de feminisering van het beroep dienstbode ook tegenwoordig nog relevant is; de (paar) actuele onderzoeken laten zien dat de betrokkenen vooral vrouwen zijn, voor wie b) het uitoefenen van dit beroep eveneens een brugfunctie vervult.

Anders dan hun historische voorgangers zijn de huidige 'dienstmeisjes' ouder (en niet zelden getrouwd en moeder) en gaat het hun er niet om de periode tussen school en huwelijk – en daarmee het inrichten van een eigen huishouding – te overbruggen, maar komt het er vaak op aan een financiële crisis in de familie te overwinnen, familie en/of gezin te onderhouden, de opleiding van hun eigen kinderen te bekostigen of een andere financiële noodzakelijkheid (Irek, 1998; Nyberg Sørensen, 1999; Parenas, 2001). Uit de tot nu toe beschikbare studies komt naar voren dat de huishoudhulp van de eenentwintigste eeuw beter zijn opgeleid dan hun voorgangers. Willen vrouwen voor werk in het buitenland in aanmerking komen, dan wordt van hen namelijk verwacht dat ze reeds in eigen land een 'training' hebben gehad, dat ze kennis hebben van vreemde talen (meestal Engels) of zich ten minste weten te oriënteren in een vreemd land. Hun onderwijsniveau blijkt ook uit de talrijke websites waar dienstmeisjes met foto en persoonlijkheidsprofiel hun diensten aanbieden. Onder deze vrouwen bevinden zich leraressen, studentes, juristes, artsen en verpleegsters, beroepen waarmee ze in eigen

land amper hun brood kunnen verdienen. Daarom gaan ze daarheen waar ze zich nuttig kunnen maken. In andere landen is echter ook geen vraag naar hun professionele deskundigheid, maar wel naar andere capaciteiten, die vrouwen overal ter wereld schijnen te bezitten. Die capaciteiten worden toegeschreven aan ofwel hun aard ofwel de manier waarop ze als vrouwen gesocialiseerd zijn: hun vermogen om schoon te maken en interieurs te verzorgen, om intieme zaken discreet te behandelen, een thuis te scheppen, de kinderen van hun werkgevers te verzorgen als waren het hun eigen kinderen, of geduldig hulpbehoevende bejaarden te verplegen.

De actuele situatie in ogenschouw nemend, kunnen we veronderstellen dat een verdere professionalisering van het beroep dienstbode vandaag de dag geen relevante optie is. In principe zijn zorgberoepen immers al geprofessionaliseerd: er zijn peuter- en kleuterleidsters, bejaardenverzorgsters, professionele schoonmaakploegen enzovoorts. Het bestaan van het fenomeen van de nieuwe dienstmeisjes op zich maakt ons er echter op attent dat de (Nederlandse en Duitse) verzorgingsstaat leemten vertoont dan wel van vooronderstellingen uitgaat die in werkelijkheid niet opgaan. Dat laatste hangt nauw samen met de kwestie van de seksespecifieke verdeling van huishoudelijke taken: we herinneren ons hier de 'oude' eis van de vrouwenbeweging om huishoudelijk werk en reproductieve taken maatschappelijk op te waarderen en huishoudelijk werk gelijkelijk te verdelen tussen mannen en vrouwen. Uit een Duits onderzoek naar tijdsbesteding in de jaren negentig (Künzler, 1995) blijkt dat de medewerking van mannen in het huishouden en bij het verzorgen van de kinderen, ondanks alle emancipatieretoriek, na tientallen jaren nog steeds niet overhoudt. En ofschoon in Nederland is vastgesteld dat mannen iets meer meewerken in het huishouden, kan van een gelijke verdeling geen sprake zijn (Van der Lippe, 1993).

De empirische en theoretische vragen die het voorgaande oplevert voor genderstudies komen hieronder aan bod.

De kwestie van de nieuwe dienstmeisjes als uitdaging voor genderstudies

De tegenstelling tussen privaat en publiek als kenmerk van moderne maatschappijen is sedert lange tijd een van de centrale thema's in genderonderzoek. Deze tweedeling berust op het denkbeeld dat bepaalde functies en handelingen aan het publieke leven onttrokken (private = beroven) en in de privé-sfeer ondergebracht zouden zijn. Volgens Hannah Arendt (1981) werden vrouwen en slaven al in de klassieke oudheid bij de privé-sfeer ingedeeld. Deze benadering

van gescheiden sferen heeft betrekking op de zienswijze dat handelingen en eigenschappen als publiek of privaat te lokaliseren zouden zijn en tegelijk een seksspecifieke plaats krijgen toebedeeld. Doordat beroepsmatige werkzaamheden en politieke activiteiten bij de publieke sfeer worden ingedeeld, wordt mannelijkheid vervolgens ook in dit gebied geplaatst, terwijl de sfeer waarin reproductieve taken worden verricht geassocieerd wordt met vrouwelijkheid. Nu heeft genderstudies deze afbakening en de daarmee verbonden gendercodes ter discussie gesteld ('het persoonlijke is politiek'). Dankzij genderstudies is het reproductieve werk van vrouwen ten bate van het kostwinnerschap van mannen stelselmatig onder de aandacht gebracht. In feministische theorievorming is erop gewezen dat er een onuitgesproken gendercontract bestaat, waardoor zorgtaken en beroepsmatige werkzaamheden niet alleen naar sekse zijn gedifferentieerd, maar ook verbonden zijn aan een hiërarchisch onderscheid dat mannelijkheid tot norm verheft.

Met het zoeken naar een antwoord op de dienstmeisjeskwestie, wordt de these van het gendercontract enerzijds bevestigd en anderzijds in twijfel getrokken. In de westerse industrielanden, de Zuid-Europese staten inbegrepen, zijn vrouwen weliswaar inmiddels in groten getale tot het beroepsleven toegetreden. De noodzakelijke mentaliteitsverandering en de reorganisatie van patriarchale werkverhoudingen zijn echter achterwege gebleven. De verantwoordelijkheid voor zorgtaken wordt in sterke mate gelegd bij vrouwen. Dit leidt ofwel tot een dubbele belasting ofwel tot het inschakelen van betaalde huishoudelijke hulp voor het privé-domein.⁶

Een voorbeeld uit het werk van Simone Odierna (2000, p. 111-114) geldt hier als exemplarisch: 'Mevrouw Montfort is 35 jaar, hoogleraar en gehuwd met een econoom die bij een middelgrote onderneming werkt. Hun twee kinderen zijn negen en vijf jaar. De oudste gaat halve dagen naar school en de jongste halve dagen naar de kinderopvang. (...) Het gezinsinkomen bedraagt ongeveer 13.200 mark per maand, de onregelmatige bijverdiensten van mevrouw Montfort uit haar televisiewerk niet meegetrekkend. (...) De werkverdeling in het gezin is relatief conventioneel. Mevrouw Montfort neemt alle klasieke huishoudelijke taken voor haar rekening of regelt hiervoor hulp. Meneer Montfort is verantwoordelijk voor reparaties, elektrotechnische klussen, de auto's en de fietsen. Daarnaast haalt hij kratten (fris)drank in huis, brengt hij de lege flessen weg en doet hij al het fysiek zware werk. Minder conventioneel is echter dat hij twee dagen per week op de kinderen past vanaf de late namiddag. Bovendien hangt hij zelf zijn twintig overhemden te drogen nadat

mevrouw Montfort die in de wasmachine heeft gestopt. Mevrouw Montfort zorgt ervoor dat ze het huishoudelijk werk ofwel zelf doet ofwel uitbestedt aan een van de drie betaalde hulpen: een babysitter, een schoonmaakster en een strijkster. Ze betaalt hun twintig mark per uur en geeft elke maand in totaal 1260 mark aan haar hulpen uit. Ze voelt zich voortdurend overbelast.'

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat huishoudelijk werk a) een 'vrouwenzaak' is gebleven en dat het inmiddels wel wordt verdeeld over meerdere, in dit geval vier, vrouwen, maar b) nog steeds laag gewaardeerd wordt, 'goedkoop' is en blijft.

Voor zulk werk zijn steeds minder autochtone vrouwen beschikbaar. Veel allochtone vrouwen kunnen juist enkel en alleen in deze informele particuliere sector werk vinden. Maria Rerrich beschrijft het ontstaan van de situatie als 'twee structurele noodoplossingen waarin de problemen van verschillende groepen vrouwen met elkaar verstrengeld zijn' (1993, p. 100). Voor Rerrich is het vraagstuk van de nieuwe dienstmeisjes uitdrukkelijk geen vrouwenkwestie, maar een kwestie van verschil in waardering voor beroepswerkzaamheden in vergelijking met zorgwerkzaamheden en een die een brede maatschappelijke discussie behoeft. Ze pleit voor een opnieuw 'politiek maken van het persoonlijke' (1993, 1997). Brigitte Young (1998) beschouwt dit verschijnsel als een uiting van een internationale, mondiale arbeidsmarkt, gereguleerd door vraag en aanbod.

Met deze opvatting zijn andere onderzoeksters het nadrukkelijk oneens. Zij spreken van 'hernieuwde feodalisering' (Kurz-Scherf, 1995, p. 189), en van een ontwikkeling van moderne uitbuitingsmechanismen en geweldsverhoudingen. Hieruit kan volgens hen op geen enkele manier (contractuele) gelijkheid voortkomen. De werkgeefster heeft haar werkneemster voor het kiezen en geeft haar wensen te kennen aan een bemiddelingsbureau. Het bemiddelingsbureau verplicht zich ertoe 'iets geschiks te vinden' en verleent de werkgeefster het 'recht op ruilen' omdat het belang heeft bij een goede reputatie. Aangezien het arbeidscontract, en daarmee het verblijfsrecht van de werkneemster, in de meeste gevallen beperkt is, heeft de werkgeefster van meet af aan meer rechten dan de werkneemster. De sociale zekerheid van huispersoneel is daarmee minimaal.

Terwijl Rerrich ervan uitgaat dat het onzichtbare karakter van werken in de privé-sfeer voor veel illegaal werkende vrouwen juist een voordeel is omdat dat beschermt tegen ontdekking (1997, p. 20), wijzen Becker-Schmidt (1992) en Annie Phizacklea (1998, p. 34) op de nadelen van een verblijf in dit 'gebied waar beschutting geldt'. Zeker in het geval van een huishoudhulp die bij het gezin inwoont (de reeds

genoemde live-in), is haar bewegingsvrijheid tot een minimum beperkt. Regina Becker-Schmidt: 'Wat voor welgestelde blanke vrouwen "thuis" is betekent voor hun hulp in de huishouding iets heel anders, namelijk een plek die hun in sociaal opzicht vreemd is en waar ze worden uitgebuit' (1992, p. 221). Wanneer dat ook maar enigszins mogelijk is, huren live-ins daarom een gemeenschapshuis waar zij elkaar in hun vrije tijd kunnen treffen en een sociaal veilig en vertrouwd toevluchtsoord voor zichzelf kunnen scheppen (Campani, 1993). Uit recente berichtgeving weten we dat live-ins net als hun voorgangers van rond de eeuwwisseling niet zelden blootgesteld zijn aan seksuele intimidatie door hun mannelijke werkgevers. Verkrachting en aanranding vinden overal ter wereld bij voorkeur juist niet in de publieke ruimte, maar in een privé-domein plaats. Ook nu is het voor de vrouwen die het betreft vrijwel onmogelijk om zich tegen dergelijke praktijken te verweren omdat de bewijslast bij het slachtoffer ligt.

In het Europese onderzoek van Anderson en Phizacklea (1997) wordt er bovendien op gewezen dat de betrokken domestic workers dikwijls klagen over geweld, toegepast door hun vrouwelijke werkgeefsters: er is sprake van pesterijen, overdreven controle op werkzaamheden, diverse andere vormen van psychisch geweld maar ook van fysiek geweld.

Er zijn echter ook studies die aantonen dat domestic workers eigen strategieën ontwikkelen om hun afhankelijke positie in de onderlinge verhouding positief te beïnvloeden, bijvoorbeeld door in te spelen op het schuldgevoel van hun werkgeefsters en zichzelf zo materiële en immateriële voordelen te verschaffen. Of ze benutten hun morele onderhandelingsruimte zodanig dat ze een verschuiving in de onderlinge machtsverhoudingen teweegbrengen (Henkes, 1995, 1998; Özyegin, 1996).

Samenvattend kan worden gesteld dat binnen genderstudies, waar dit thema met grote terughoudendheid is opgepakt, nog eens goed moet worden nagedacht over de betekenis van de dichotomie publiek/privaat in verbeeldingen van een sociale orde waarin mannen met het publieke en vrouwen met het private worden geassocieerd. Publiek en privaat kunnen niet meer als gescheiden, genderde gebieden worden geanalyseerd. Het is juist zaak ze te benaderen als een analytisch continuüm waarin ook etnische en klassenspecifieke aspecten worden betrokken. Het gaat er dus niet alleen om het persoonlijke opnieuw politiek te maken, maar ook om te onderzoeken hoe plaatsen en handelingswijzen, die voorheen eenduidig als privaat of publiek werden bestempeld, opnieuw worden gedefinieerd.

Zo beschouwd lijkt 'het privé-domein als werkplek' bij uitstek geschikt voor een analyse van subjectieve

positionering in en ervaring van de ruimte op een plaats waar de categorieën klasse, etniciteit en gender elkaar snijden. Tot nu toe krijgt dit gebied te weinig aandacht in het feministisch onderzoek. Dat geldt zowel voor empirisch onderzoek naar het verschijnsel van de nieuwe dienstmeisjes als voor de theoretische verklaring ervan. Het ontbreekt niet alleen aan onderzoek naar de omvang en de aard van het fenomeen maar ook naar de zienswijze van de betrokkenen. Vooral de kant van de aanbieders (de bemiddelingsbureaus) en de afnemers van huishoudelijke arbeid, de werkgeefsters, is onvoldoende onderzocht.

Als onderzoeksterrein lijkt mij niet alleen het analyseniveau van de door Saskia Sassen voorgestelde wereldstad, de global city (Sassen 1998), met het daarin aangetroffen veranderingsproces in de huishoudens van de hoogste inkomensgroepen, interessant. Op deze locatie wil ik de verwevenheid van gender en klasse als migratievraagstuk analyseren. Gelijkaardige ontwikkelingen zijn echter ook in kleinere steden en op het platteland te verwachten voor de middeninkomens, waar deze levensstijl vermoedelijk geleidelijk zijn invloed zal doen gelden (voor Engeland, zie bijvoorbeeld Gregson & Lowe, 1994).

Op eenzelfde manier geldt voor het migratieonderzoek dat het neutrale – lees: mannelijke – onderzoekssubject vaarwel gezegd moet worden. In het migratieonderzoek wordt nog maar nauwelijks rekening gehouden met sekse als determinant van migratiebewegingen en -netwerken. Dit punt zal ik in de volgende paragraaf verder uitdiepen.

Vrouwen als pioniers in gemonialiseerde economische betrekkingen: een nieuw theoretisch perspectief voor migrantenstudies

Een analyse van de mondialisering van de arbeidsmarkt aan het begin van de eenentwintigste eeuw maakt duidelijk dat werkgevers, gezien het ruime aanbod, duidelijk eisen kunnen stellen ten aanzien van het opleidingsniveau en de vaardigheden van werknemers. Zo laat een Canadese studie zien dat bureaus die domestic helpers werven en plaatsen, voorrang geven aan Filipijnse vrouwen die al in een huishouden in Hong Kong werkzaam zijn geweest en daar de juiste 'manieren' hebben aangeleerd, dat wil zeggen dat zij hun Engels hebben verbeterd en in de geheimen van de moderne huishouding zijn ingewijd (Stasiulis & Bakan, 1997). Westerse werkgeefsters profiteren van de hiërarchische organisatie van de wereldmarkt.

Dat Oost-Europese academicae in West-Europese huishoudens werken, beschouwt Marianne Friese (1996) als het resultaat van een herhaalde ontwaarding van de opleiding van vrouwen. In het migratie-

onderzoek is dan sprake van braindrain, 'intellectuele leegloop' uit de landen van herkomst, die zich in de landen van tewerkstelling weerspiegelt in brainwaste: 'intellectuele verspilling'. Dat vrouwelijke ingenieurs, artsen of advocaten, die in eigen land van de arbeidsmarkt zijn verdreven of overbodig zijn, teruggrijpen op hun 'natuurlijke vaardigheden', kan volgens Friese als een sociale valkuil worden beschouwd.

De nadruk ligt hier op kán. Uit de studie van Malgorzata Irek (1998), die begin jaren '90 onderzocht welke betekenis Poolse arbeidsters hadden voor de informele Berlijnse arbeidsmarkt en daartoe sprak met driehonderd schoonmaaksters, blijkt dat deze vrouwen helemaal niet eenvoudigweg 'eieren voor hun geld kozen', daartoe genoodzaakt door hun beroerde levensomstandigheden. Zij ontwikkelden zich ook vaak zelf tot koppelbazen, die hun eigen hiërarchisch georganiseerde netwerken opbouwden en die hun 'landgenotes' uitbuitten of ze werden, eenmaal terug in Polen, ondernemster. Vermoedelijk hebben deze vrouwen een onschatbare bijdrage geleverd aan de enorme economische heropleving die Polen de afgelopen tijd heeft doorgemaakt. Ze zijn dus niet gewoonweg in het land gebleven waar ze naar eigen zeggen 'slavenarbeid' moesten verrichten, werk waarvan de thuisblijvers niets mochten weten. Ze beschouwden dat werk juist als transformatief en tijdelijk, als hulpmiddel om een toekomstig doel te bereiken.

Een aantal onderzoeksters beklemtoont daarom dat het noodzakelijk is de vrouwen in kwestie niet te zien als passieve wezens of als slachtoffers die niet anders kunnen dan naar het pijpen van de bestaande machtsstructuren dansen, maar als agents of change. Ze zijn, aldus bijvoorbeeld Mirjana Morokvasic (1991, 1993) pioniersters die barrières slechten, die zonder meer bereid zijn zich naar elders te begeven en risico's te nemen, en daarmee hun eigen land en gastland op zo'n manier met elkaar verbinden dat ze nieuwe ruimte creëren voor mondiale migratie. Niet alleen dragen ze bij aan het onderhoud van hun familie, maar ook aan de transnationalisering van levensstijlen en aan een grote groei van consumptie en communicatie.

In haar studie over huispersoneel uit de Dominicaanse Republiek in New York en Madrid beschrijft Ninna Nyberg Sørensen (1999) zo'n transnationale leefruimte. Deze vrouwen leggen een stevig economisch, communicatief en mentaal transatlantisch netwerk aan tussen hun eigen land, het 'beloofde land' de VS en hun tijdelijke stepping stone in Spanje. Aangescherpte grenscontroles en toelatingsrestricties leiden er niet zozeer toe dat individuen en families hun plannen om te migreren opgeven. Er wordt naar nieuwe tussenstations gezocht en de actieradius wordt uitgebreid naar verder weg gelegen gebieden. In de

door crises geteisterde regio's van de wereld is de term planning een vreemd begrip; het gaat er eerder om elke dag weer te overleven. Maar elders liggen wel opportuniteiten, buitenkansen. Uitgelokt door een specifieke behoefte in de geïndustrialiseerde landen ontstaat een arbeidsmarkt die vrouwen in Oost-Europa en de derde wereld een uitweg lijkt te bieden om zich aan hun benauwde financiële positie te onttrekken.

Ik vermoed dat juist vrouwen gemakkelijker besluiten om hun geluk elders te zoeken omdat hun socialisering er ook uit bestaat dat zij zich oefenen in flexibiliteit en in het verdragen van vernederingen en sociale degradatie. De feminisering van de migratie voltrekt zich daardoor bij voorkeur binnen de particuliere dienstverlening. Dat de migratiebewegingen een grotere reikwijdte hebben, laat zich alleen niet verklaren aan de hand van de gebruikelijke categorieën.

Dat blijkt bijzonder duidelijk uit het 'transnationaal moederschap'. Zoals gezegd, laten vele 'nieuwe dienstmeisjes' hun kinderen achter onder de (betaalde) hoede van 'surrogaatmoeders' of grootmoeders. Nu kan de zorg voor die kinderen geenszins worden geanalyseerd aan de hand van de voorstelling die men in westerse industrielanden van het moederschap heeft. Van lichamelijke nabijheid en begeleiding bij het opgroeien van hun eigen kinderen is immers geen sprake, al is het maar omdat de vrouwen hun kinderen niet kunnen meenemen. Rhacel Parennas (2001), één van de vrouwen die in de DNW-documentaire, genoemd aan het begin van het artikel, aan het woord komt over haar onderzoek, noemt de vorm van moederschap die door deze jarenlange scheiding ontstaat commodified motherhood. De band tussen moeder en kind komt vooral tot stand via tastbare zaken, financiële hulp en het bekostigen van een goede (school)opleiding. De psychische gevolgen, bijvoorbeeld de vervreemding die ontstaat tussen moeder en kind, worden door de betrokkenen vaak onderschat. Aan de andere kant wordt het beeld van een 'goede moeder' in de niet-westerse voorstelling van het moederschap niet louter afgemeten aan haar rechtstreekse betrokkenheid bij haar kind; die functies kan een moeder aan andere 'sociale moeders' overdragen.

Hier worden metterdaad mentale en voor consumptie relevante transnationale ruimten geschapen. De betrokken landen van uitzending en opname hebben er in elk geval belang bij om de nationale banden te handhaven, enerzijds via de verblijfsrechtelijke bepalingen, anderzijds via de beloningstelsels. In de reeds eerder genoemde documentaire 'De keten van liefde' is te zien hoe elk jaar de beste 'dienstmeisjes' een nationale orde opgespeld krijgen uit handen van de Filippijnse president. Deze dienstmeisjes worden

vanuit de Filippijnen als 'soldaten van de natie' de wijde wereld in gestuurd. Dergelijke symbolische handelingen zullen ongetwijfeld dienen om de loyaliteit van de betrokken vrouwen in stand te houden.

Alles bij elkaar genomen moeten we concluderen dat het onderzoek op dit gebied nog in de kinderschoenen staat. Het ontbreekt bovenal aan studies die benaderingswijzen vermijden waarin de betreffende vrouwen de situatie alleen óf als verliezer óf als winnaar kunnen beschrijven, en waarin juist een relationeel onderzoeksperspectief wordt toegepast. Dat zou betekenen dat evenveel rekening wordt gehouden met de economische en sociale beperkingen die vrouwen tot het besluit hebben gebracht te migreren, als met de activiteiten die de betrokken migrantes ontplooiën om in zulke betrekkingen te gaan werken, alsmede het mentale 'werk' dat ze leveren om die bezigheden biografisch in hun levensloop te integreren. Gekozen moet daarom worden voor een theoretisch perspectief waarin agency serieus wordt genomen en waarmee wordt onderzocht in hoeverre die daadkracht onder specifieke uiteenlopende (en beknoptende) condities kan worden ontplooid.

Relevante onderzoeksvragen liggen voor de hand: Wat beweegt goedopgeleide vrouwen ertoe hun echtgenoot, kinderen en familieleden te verlaten en in den vreemde in loondienst te gaan? Hoe houden ze de communicatie met het thuisfront gaande, wat voor vorm krijgt hun zorg en moederschap op afstand? Is het echt zo dat, zoals Saskia Sassen beweert (1998, p. 208) vrouwen met het kostwinnerschap 'de broek aan krijgen' in hun gezin? Hoe ziet de culturele overdracht die is verbonden aan hun migratieproject eruit? Worden deze vrouwen zelf 'koppelbazen'? Welke juridische oplossingen zijn er voor de kwestie van staatsburgerlijke rechten en transnationaliteit?

De valstrik van de mondiale keten van zorg

Samenvattend kan worden gesteld dat het antwoord op de vraag, waarom zich ten tijde van de huidige informatietechnologische omwenteling een omvangrijke informele, archaische arbeidsmarkt heeft gevestigd slechts een voorlopig karakter kan hebben. Het ontbreekt immers nog aan uitvoerig onderzoek aan de hand waarvan deze vraag kan worden beantwoord. Toch wil ik hier een aantal stellingen poneren.

Mondiale sociale ongelijkheden verdwijnen niet, maar krijgen een nieuwe genderspecifieke structuur. Ondanks alle programma's ter bestrijding van de armoede in de economisch zwakkere regio's van de wereld, is de ongelijke verhouding tussen rijke en arme landen niet fundamenteel veranderd. Integendeel: sinds het politieke stelsel van de voormalige Oostbloklanden is ingestort, zijn er nieuwe verar-

mingsprocessen te constateren. In elk geval wordt in het kielzog van de mondialisering ook de kloof tussen arm en rijk binnen de staten zelf groter.

Bij de van oudsher geëxporteerde ruwe grondstoffen heeft zich een nieuwe 'grondstof' gevoegd: die van de zorgarbeid, merendeels aangeboden door vrouwen. Niet alleen in de Filippijnen en Maleisië, maar ook in veel Zuid-Amerikaanse landen wordt deze 'grondstof' inmiddels ook van overheidswege als zodanig beschouwd, evenwel zonder dat de overheid sturingsmechanismen (wervingsakkoorden bijvoorbeeld) daarvoor instelt. De bemiddeling verloopt via particuliere bureaus. De met die emigratie gepaard gaande braindrain lijkt tot op heden nog geen probleem van betekenis voor de betrokken staten te zijn, maar dient juist om de arbeidsmarkt te ontlasten (Anderson, 2000; Bakan & Stasiulis, 1995; Chin, 1999; Chang, 2000; Parnas, 2001).

Het terugvallen op migrantes activeert het model van de 'oude gastarbeid'

Zeker aan de vraagzijde, de westerse industrielanden, is het kopen van zorgarbeid om verschillende redenen een aantrekkelijke oplossing. Naar het voorbeeld van de 'oude gastarbeid' worden goedopgeleide buitenlandse arbeidskrachten 'ingekocht'. De staat hoeft zo niet te investeren en hoeft zo min mogelijk in te grijpen. Want voor de politiek is invloed uitoefenen op het privé-domein immers tot op zekere hoogte taboe. Door deze oplossing hoeft de staatskas minder bij te dragen aan de inrichting van zorginstellingen voor autochtone kinderen en hulpbehoevende enerzijds en aan de opleiding en de arbeidsongeschiktheids- en ouderdomsverzekering van het betrokken 'geïmporteerde' personeel anderzijds.

Doordat de activiteit zich in het privé-domein heeft geteld, wordt het clandestiene en ondergrondse karakter ervan bevorderd

Voor de betreffende werkgeefsters lijkt een eigen dienst- en/of kindermisje de ideale oplossing. Dit om uiteenlopende redenen: ten eerste omdat de veronderstelde scheiding tussen privé en openbaar intact wordt gelaten – kinderen kunnen thuis worden opgevangen zonder dat de privé-ruimte officieel als werk-domein moet worden aangewezen. Ten tweede omdat huishoudelijke hulp op deze manier relatief snel en flexibel te organiseren is. Ten derde omdat dit moeilijke en heftige discussies met partners over de verdeling van de huishoudelijke taken helpt vermijden en er zo toe bijdraagt dat het gezinsklimaat verbetert. Ten slotte omdat dergelijk huishoudelijk werk goedkoop valt in te kopen en tweeverdieners en de goed verdienende middenklasse deze kosten gemakkelijker kunnen opbrengen dan die voor professionele kinder-

opvang en bejaardenzorg. Het welvaartsverschil tussen de landen waaruit de dienst- en kindermisjes afkomstig zijn en de landen waarvoor zij worden geworven kan er zelfs toe leiden dat de werkgeefsters het gevoel krijgen de betrokken vrouwen te 'helpen' en aldus zoiets als particuliere emancipatie- en ontwikkelingshulp lijken te geven (zie 'De keten van liefde').

Elk migratiepatroon ontwikkelt zijn eigen dynamiek, die betrokkenen in hun levensloop integreren⁷

De betreffende migrantes onderscheiden zich door een grote (over)moed, die echter ook grote teleurstellingen met zich mee kan brengen. Zoals veel migranten (m/v) anticiperen zij minder op gevaar en problemen, ten gunste van gedachten over de te verwachten positieve resultaten en vertrouwen ze op hun vermogen om problemen op te lossen. Ze hopen dat ze ook onder uiteenlopende condities handelingsbekwaam zijn. Nog afgezien van verblijfsrechtelijke en taalproblemen, geeft het sterk geïndividualiseerde werk wel degelijk gemakkelijk aanleiding tot hevige conflicten tussen werkgeefsters en -neemsters (Anderson & Phizacklea, 1997). De betrokkenen zullen vermoedelijk nauwelijks collectief actie ondernemen, enerzijds omdat hun bezigheden zich er vaak weinig toe lenen om op vaste tijdstippen vrij te nemen, laat staan te plannen, anderzijds omdat ze dit werk beschouwen als van voorbijgaande aard. Voorzover bekend streven de meeste betrokkenen naar een eigen plek om te wonen (live-out) en wonen ze liever niet in het huis waar ze werken (live-in) om te vermijden dat ze al te zeer afhankelijk worden.

Velen willen graag hun verblijf in den vreemde beëindigen zodra ze een bepaald bedrag hebben gespaard of een (nieuwe) partner hebben gevonden en ze aan een nieuw leven kunnen beginnen. Niettemin ontwikkelen zich in de familie en streek van herkomst na verloop van tijd patronen van financiële afhankelijkheid en consumptie, die er steeds weer toe leiden dat het verblijf wordt verlengd. Ook ontstaan er, als er voor kinderen wordt gezorgd, emotionele banden die niet eenvoudig te verbreken zijn (Parnas, 2001).

In hun eigen gezin hebben de vrouwen vaak de status van kostwinner. Het is maar de vraag of de status die verbonden is met het kostwinnerschap van betekenis is in de constructie van hun identiteit. Aangezien er voor veel van deze vrouwen geen zorg is geregeld als zij op leeftijd zijn, is de verwachting dat zij op de lange termijn opnieuw afhankelijk zullen worden, maar dan bijvoorbeeld van de inkomsten van hun dochters, voor wier opleiding hun moeders dan wel betaald hebben maar die hun moeders door hun langdurige afwezigheid nauwelijks hebben leren kennen.

Zolang vrouwen niet blijvend in hun land van bestemming kunnen neerstrijken, blijven hun toekomstmogelijkheden beperkt tot hun eigen land (Parnas, 2001).

Hoe die toekomst vorm zal krijgen is een zeer open vraag. Het is net zo waarschijnlijk dat deze vrouwen, zoals Irek in haar studie beschrijft, met succes zullen terugkeren en een eigen bedrijf beginnen als dat ze na hun terugkeer door ziekte of andere omstandigheden armer zullen worden.

Zeker is dat er een mondiale keten van zorg bestaat en dat deze keten ook niet meer te verbreken is. Voor de daaraan verbonden problemen bestaan geen snelle oplossingen en antwoorden. Het is mijns inziens een urgente noodzaak dat deze thematiek uit de taboesfeer wordt gehaald, nauwkeuriger wordt onderzocht en openlijk wordt besproken, juist binnen het theoretisch kader van genderstudies.

Vertaling: Laurian Kip voor Kip. Tekst en Uitleg

Literatuur

- Andall, J. (1998). Catholic and state construction of domestic workers: The case of Cape Verdian women in Rome in the 1970s. In Kh. Koser & H. Lutz (Eds.), *The new migration in Europe. Social constructions and social realities*. London & Basingstoke: MacMillan, pp. 124-142.
- Anderson, B. (2000). *Doing the dirty work? The global politics of domestic labour*. London: Zed Books.
- Anderson, B. & Phizacklea, A. (1997). *Migrant domestic workers. A European perspective*. Report for the Equal Opportunities Unit, DGV, Commission of the European Communities, May.
- Arendt, H. (1981) (1958). *Vita Activa. Vom täglichen Leben*. München: Piper.
- Bakan, A. & Stasiulis, D. (1995). Making the match: Domestic placement agencies and the racialization of women's household work. *Signs: Journal of women in culture and society*, nr. 2, 303-335.
- Becker-Schmidt, R. (1992). Geschlechterverhältnisse und Herrschaftszusammenhänge. In Ch. Kuhlke, H. Kopp Degetoff & U. Ramming (Hrsg.), *Wider das Schlichte Vergessen*. Berlin, pp. 216-236.
- Bock, G. & Duden, B. (1977). *Arbeit aus Liebe – Liebe als Arbeit*. In *Frauen und Wissenschaft. Beiträge der 1. Sommeruniversität für Frauen*. Juli 1976. Berlin: Selbstverlag.
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society. The information age: economy, society and culture*. Volume I. Oxford: Oxford University Press.
- Campani, G. (1993). *Labour markets and family networks: Filipino women in Italy*. In H. Rudolph &

- M. Morokvasic (Eds.), *Bridging States and Markets*. Berlin, pp. 191-208.
- Chang, G. (2000). *Disposable domestics. Immigrant workers in the global economy*. Cambridge: South End Press.
- Chin, Ch. (1999). In service and servitude. Foreign domestic workers and the Malaysian 'modernity project'. Columbia: Columbia University Press.
- Duncan, S. & Pfau-Effinger, B. (Eds.) (2000). *Gender, economy and culture: The European Union*. London: Routledge.
- Engbersen, G., Leun, J. van der, Staring, R. & Kehla, J. (1999). *De ongekende stad: inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*. Meppel: Boom.
- Friese, M. (1991). *Frauenarbeit und soziale Reproduktion*. Universität Bremen. Forschungsschwerpunkt Arbeit und Bildung Nr. 20.
- Friese, M. (1996). Arbeit im Privathaushalt: die Rückseite der Individualisierung. In H. Scholz (Hrsg.), *Aufbrüche – Brüche – Ausbrüche in Ost und West. Nation – Kultur – Geschlechterverhältnisse*. Berlin.
- Friese, M. & Thiessen, B. (1997). Modellprojekt, Mobiler Haushaltsservice – ein innovatives Konzept für die Ausbildung und Beschäftigung von Hauswirtschaftlerinnen. Universität Bremen.
- Gregson, N. & Lowe, M. (1994). *Servicing the middle classes: class, gender and waged domestic labour in contemporary Britain*. London: Routledge.
- Henkes, B. (1988). *Verschoven beeldvorming over Duitse dienstbodes in Nederland: van volgzzaamheid naar verraad*. Tijdschrift voor Vrouwenstudies, jrg. 9, nr 3, 1988, 290-308.
- Henkes, B. (1995) *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950*. Amsterdam: Babylon-De Geus.
- Henkes, B. (1998). *Heimat in Holland. Deutsche Dienstmädchen 1920-1950*. Straelen: Straelener Manuskripte.
- Henkes, B. (1999). *Van inwonende dienstbode naar au-pair. Werk in de huishouding: kansen en beletsels voor vrouwen in de 20ste eeuw*. In R. Holtmaat (Red.), *Eeuwige kwesties. 100 jaar vrouwen en recht in Nederland*. Jubileumuitgave van Nemesis, Deventer: Tjeenk Willink, pp. 40-64.
- Hess, S. (2000). *Au-Pairs – die postmodernen Dienstmädchen*. Diskus, 2, 18-23.
- Irek, M. (1998). *Der Schmugglerzug. Warschau-Berlin-Warschau*. Berlin: Das Arabische Buch.
- Koser, Kh. & Lutz, H. (1998). The new migration in Europe: Contexts, constructions and realities. In Kh. Koser & H. Lutz (Eds.), *The new migration in Europe. Social constructions and social realities*. London & Basingstoke: pp. 1-20.
- Künzler, J. (1995). *Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung. Die Beteiligung von Männern im Haushalt im internationalen. Zeitschrift für Frauenforschung*, 13 Jg., Heft 1/2, S. 115-132.
- Kurz-Scherf, I. (1995). *Vom guten Leben. Feministische Perspektiven diesseits und jenseits der Arbeitsgesellschaft*. In W. Beelitz (Hrsg.), *Wege aus der Arbeitslosigkeit*. Reinbek: Rororo, pp. 181-206.
- Lippe, T. van der (1993). *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Mendel, A. (1994). *Zwangsarbeit im Kinderzimmer. 'Ostarbeiterinnen' in deutschen Familien von 1939 bis 1945. Gespräche mit Polinnen und Deutschen*. Frankfurt a. M.: Dipa.
- Morokvasic, M. (1991). *Fortress Europe and migrant women*. *Feminist Review*, Nr. 39, 69-84.
- Morokvasic, M. (1993). 'In and out' of the labour market: Immigrant and minority women in Europe. *New Community*, Vol. 19, no. 3, 459-484.
- Nyberg Sørensen, N. (1999). *Mobile Lebensführung zwischen der Dominikanischen Republik, New York und Madrid. Migrationen. Lateinamerika, Analysen und Bericht*, 23, Bad Honnef: Horlemann, 16-38.
- Odierna, S. (2000). *Die heimliche Rückkehr der Dienstmädchen*. Opladen: Leske und Budrich.
- Özyegin, G. (1996). *Verwandtschaftsnetzwerke, Patronage und Klassenschuld. Das Verhältnis von Hausangestellten und ihren Arbeitgeberinnen in der Türkei. Frauen in der einen Welt* (7), 2, 9-27.
- Parennas, R.S. (2001) *Servants of globalisation: Woman, Migration and Domestic Work*, Stanford: St. U.P.
- Phizacklea, A. (1998). *Migration and globalisation: A feminist perspective*. In Kh. Koser & H. Lutz (Eds.), *The New migration in Europe. Social constructions and social realities*. London & Basingstoke, pp. 21-33.
- Poelstra, J. (1996). *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Puckhaber, A. (2000). *Big sister or domestic servant? Au pairs as a neglected category in studies on domestic work*. Paper written for the research project 'At your service madam', International Women's University, Summer 2000, Hannover.
- Ratzinger, A.C., Lutz, H., Pablo, M. (1996). *Das DH-Phänomen. Frauen in der einen Welt*, 96, 2, 101-109.
- Rerrich, M. (1993). *Auf dem Wege zu einer neuen internationalen Arbeitsteilung der Frauen in Europa? Beharrungs- und Veränderungstendenzen in der Verteilung der Reproduktionsarbeit*. In B. Schäfers (Hrsg.): *Lebensverhältnisse und soziale Konflikte im neuen Europa*. Frankfurt a.M./New York, pp. 93-102.
- Rerrich, M. (1997). *Frauenarbeit in der Familie zwischen Lohn und Liebe – Überlegungen zur Repolitisierung des Privaten*. Vortrag anlässlich der Verleihung des Helge-Pross-Preises der Universität GH Siegen, 3.12.1997.

Sarti, R. (2001). Domestic service: gender, right and mobility. The Italian case in comparative perspective. Unpublished paper for the CLARA conference: Domestic service and mobility: Labour, livelihood and lifestyles. IISH, Amsterdam 5-7 February 2001.

Sassen, S. (1998). Überlegungen zu einer feministischen Analyse der globalen Wirtschaft. PROKLA 111, 199-216.

Stasiulis, D. & Bakan, A. (1997). Negotiating citizenship. The case of foreign domestic workers in Canada. *Feminist Review*, 57, 112-139.

Weinkopf, C. (1996). Dienstleistungspools – ein Ansatz zur Professionalisierung von Dienstleistungen in Privathaushalten? WSI-Mitteilungen, Jg. 49, Heft 1, 36-43.

Winkler, U. (2000). Zur Entlastung der Deutschen Hausfrau und kinderreichen Mutter. In: *Frankfurter Rundschau*, 24-8-2000, 9.

Young, B. (1998). Globalisierung und Gender. PROKLA 111, 168-174.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van mijn Antrittsvorlesung (oratie) in het kader van mijn Habilitation voor de Universiteit van Münster (BRD) van 21 januari 2000, die onder dezelfde titel is verschenen in de reeks QUERFORMAT van de Arbeitsstelle Interkulturelle Pädagogik (werkgroep interculturele pedagogiek). Mijn dank gaat uit naar Kathy Davis, Barbara Henkes, Marianne Krüger-Potratz, Rudolf Leiprecht en Jeannette Stiller voor hun hulp bij en commentaar op de Duitse versie, evenals naar de anonieme referenten, voor hun voorstellen ter verbetering van deze Nederlandse versie. Mijn bijzondere dank gaat uit naar Marlene Zwaan voor haar redactionele begeleiding in de verschillende fasen van het schrijfproces.

2. In Groot-Brittannië is nochtans geprobeerd om belangengroeperingen op te zetten. Op 30 en 31 oktober 1999 vond in Londen voor het eerst een Europese bijeenkomst plaats, waarop ook een 'Charter of Rights for Migrant Domestic Workers in Europe' werd aangenomen (zie: <http://www.solidar.org>).

3. De werkelijk massale emigratie naar West-Duitsland van beroepskrachten, verpleegsters en artsen kwam begin jaren '60 op gang. Filipijnse vrouwen mogen sinds de wervingsstop van 1973 zich hier alleen legaal nog vestigen als au pair of zich als catalogusbruiden (mailorder brides) aanbieden. (Tot circa 1993 vormden de domestic helpers van de Amerikaanse militairen een uitzondering daarop.) Inmiddels is het 'dienstmeisje als handelswaar' het belangrijkste exportproduct van de Filipijnen. Zeventig procent van de ongeveer acht miljoen Filipijnen in het buitenland is vrouw. Jaarlijks brengen zij voor acht miljard Amerikaanse dollars aan buitenlandse deviezen

binnen in de archipel.

4. Dit heeft ook te maken met het verschil in levensverwachting tussen beide seksen.

5. Desalniettemin werden tijdens het fascistische bewind in Duitsland ongeveer 500.000 arbeidsters uit het oosten als dienst- en kindermisje ingezet. Deze 'dwangarbeid in de kinderkamer' is nauwelijks onderzocht en het is tekenend dat deze in de actuele debatten over schadevergoeding voor dwangarbeiders volledig buiten schot blijft. In een artikel van 24 augustus 2000 in de *Frankfurter Rundschau* uit Ulrike Winkler het vermoeden 'dat de onderhandelaars van de kant van het bedrijfsleven, de politiek en de slachtofferverenigingen reproductieve taken niet waarderen als werkzaamheden die betaling waard zijn, omdat deze geen winst opleveren en niet rechtstreeks in verband kunnen worden gebracht met de Duitse oorlogseconomie' (p. 9). Tot nu toe bestaat er maar één publicatie (Mendel, 1994) waarvoor getuigenissen van vrouwen uit die tijd zijn opgespoord en waarvoor deze vrouwen, die indertijd vaak nog kinderen waren, zijn geïnterviewd. Overigens zijn er sporadische aanwijzingen dat Duitse kindermisjes joodse kinderen voor hun eigen kinderen lieten doorgaan en hen zo redden van deportatie (zie het interview met Charlotte Knobloch, tweede kandidaat voor het voorzitterschap van de Centrale Raad van Duitse joden; *Die Zeit*, 52, 1999).

6. Hier moet worden benadrukt dat de toenemende beroepsactiviteit van vrouwen en de daarmee gepaard gaande reorganisatie van het huishouden in veel Europese landen waar te nemen is en dat de oplossingen daarvoor verschillen, al naar gelang de manier waarop de verzorgingsstaat in het desbetreffende land is ingericht. Het schijnt echter in geen enkel land zo te zijn dat mannen een gelijk deel van de huishoudelijke taken en de opvoeding op zich nemen (zie Duncan & Pfau-Effinger, 2000).

7. Aangezien empirisch onderzoek op dit gebied ontbreekt, kan deze stelling alleen worden uitgewerkt door terug te grijpen op andere onderzoeken naar het leven van migranten.

Beeldmateriaal

Collectie van de auteur.